

بررسی تحلیلی گفتمان شیعی در چند نگاره حضرت علی علیه السلام از دوره‌های ایلخانی تا صفوی

علیرضا مهدی‌زاده*

چکیده

حضرت علی علیه السلام یکی از پر بسامدترین مضامین تصویرسازی در نگارگری ایران بوده است، با این همه شمایل حضرت در نسخه‌نگاره‌های دوره‌های مختلف، یکسان به تصویر در نیامده است. با توجه به اینکه حضرت علی علیه السلام با ویژگی‌ها و صفات پسندیده متعددی شناخته می‌شود و روایت‌های گوناگونی پیرامون زندگی و شخصیت آن بزرگوار، در اسلام به خصوص شیعه (اثنی عشری) مطرح شده، هدف اصلی این مقاله، بررسی شمایل‌نگاری حضرت علی علیه السلام در نگارگری ایران بر اساس روایت است. بدین منظور، پاره‌ای از نگاره‌های شاخص دربرگیرنده شمایل حضرت از دوره‌های ایلخانی تا صفوی، از جنبه شکلی، محتوایی و روش بیانی، توصیف و تحلیل شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که شمایل حضرت علی علیه السلام در نگارگری دوره‌های ایلخانی، تیموری و ترکمن، بر اساس روایت‌های تاریخی، قهرمانی و پهلوانی - اسطوره‌ای، به تصویر درآمده است، در حالی که در دوره صفوی، متأثر از غلبه شیعه فقه‌مندی - اثنی عشری، شاهد بازنمایی شمایل حضرت بر اساس روایت‌های شیعی هستیم.

واژگان کلیدی

نگارگری ایران، نگارگری شیعی، شمایل‌نگاری حضرت علی علیه السلام، شمایل حضرت علی علیه السلام، گفتمان شیعی، روایت شیعی.

mehdizadeh.ar@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۹۵/۸/۲۶

*. استادیار دانشگاه شهید باهنر کرمان.

تاریخ دریافت: ۹۵/۲/۲۴

طرح مسئله

زندگانی حضرت علی علیه السلام یکی از رایج‌ترین مضامین تصویرسازی در نگارگری ایران بوده است که به مسئله جایگاه مهم حضرت در اسلام به‌خصوص شیعه و عشق و علاقه فراوان مردم ایران به ایشان مربوط می‌شود؛ اما با نگاهی گذرا به نگاره‌ها، مشخص می‌شود که شمایل حضرت علی علیه السلام در نسخه نگاره‌های دوره‌های متعدد، یکسان و یک شکل به تصویر درنیامده است. با توجه به اینکه حضرت علی علیه السلام از مهم‌ترین شخصیت‌های اسلام به‌خصوص شیعه «اثنی عشری» است و با صفات پسندیده متعددی چون پارسایی، شرافت، عدالت، سخاوت، قدرت، شجاعت، مقاومت و فداکاری شناخته می‌شود و از دیگر سو، در کنار شخصیت تاریخی حضرت، روایت‌های متعددی پیرامون زندگی و اعمال و مقام ایشان، نقل شده است، این پرسش مطرح می‌شود که شمایل حضرت علی علیه السلام در نگارگری ایران براساس چه روایت‌هایی به تصویر درآمده است؟ برای پاسخ به این پرسش، بررسی شمایل نگاری حضرت علی علیه السلام در نگارگری ایران براساس روایت، هدف این پژوهش است. بدین منظور، در این مقاله، تعدادی از نگاره‌های شاخص دربرگیرنده شمایل حضرت مربوط به دوره‌های ایلخانی، تیموری، ترکمن و صفوی، از جنبه محتوایی، شکلی و روش بیانی، تحلیل خواهند شد. لازم به ذکر است از آنجا که حضرت علی علیه السلام از شخصیت‌های محوری شیعه اثنی عشری می‌باشد و شیعیان، نظرگاه خاصی نسبت به شخصیت و جایگاه ایشان در اسلام و شیعه دارند، در بررسی نگاره‌ها، روایت‌های موجود در این گفتمان^۱ شیعه اثنی عشری مدنظر قرار خواهد گرفت. گفتمان را به‌طور کلی به «تثبیت معنا درون یک قلمرو مشخص» تعریف کرده‌اند.^۲ بر این اساس، منظور از گفتمان شیعه در این نوشتار، قلمرو و پیکره‌ای منسجم از باورها، مفاهیم و ارزش‌ها است که بر پایه باور به تعیین جانشینی و امامت حضرت علی علیه السلام توسط خداوند، شکل گرفته است. تعیین امام توسط خداوند، تأکید بر جایگاه قدسی ائمه شیعه، عصمت امامان، علم و آگاهی خدادادی و متفاوت امامان، کرامات ائمه، شفاعت ائمه، از جمله باورها و مفاهیم مهم در گفتمان شیعه هستند. روش این پژوهش، توصیفی - تحلیلی و شیوه جمع‌آوری اطلاعات، کتابخانه‌ای است.

پیشینه پژوهش

جان رنارد در کتاب *اسلام و تصویر قهرمان*، شمایل‌سازی شخصیت‌های قهرمان در اسلام را متأثر

1. Discourse.

۲. یورگنسن و فیلیپس، *نظریه و روش در تحلیل گفتمان*، ص ۲۳.

از دیدگاه‌های مختلف در سرزمین‌های اسلامی دانسته است. مهناز شایسته فر در کتاب *هنر شیعی*، نگاره‌های دارای مضمون و عنصر شیعی مربوط به دوره‌های ایلخانی، تیموری و صفوی را توصیف و تحلیل نموده و عناصر شیعی موجود در برخی نگاره‌ها را با توجه به زمینه‌های فرهنگی، سیاسی و اجتماعی هر دوره بررسی کرده است.

از سوی دیگر، در بحث شمایل‌سازی، حبیب‌الله آیت‌اللهی و علی‌اصغر شیرازی در مقاله «شمایل‌سازی و شمایل‌آفرینی»، *فصلنامه نگاره*،^۱ تاریخ شمایل‌سازی را بیان کرده‌اند و به چگونگی شمایل‌سازی امامان اطهار (ع) توسط هنرمندان ایرانی پرداخته‌اند. همچنین، در مقاله «بررسی روند نمادگرایی شمایل‌ها در نگارگری اسلامی از نظر نشانه‌شناسی»، *دوفصلنامه هنر اسلامی*،^۲ نویسندگان روش‌هایی که هنرمندان اسلامی در ایران برای ترسیم چهره ائمه اطهار به کار گرفته‌اند را در دو دسته کلی واقع‌نمایی و نمادین، بررسی کرده‌اند. در مجموع، در رابطه با شمایل‌نگاری شخصیت حضرت علی (ع) در نگارگری ایران بر مبنای گفتمان و روایت‌های شیعی، پژوهشی انجام نشده است.

دوره ایلخانی

- نگاره غدیر خم

این نگاره مربوط به نسخه *آثار الباقیه* بیرونی است. (تصویر ۱) به نظر می‌رسد این نسخه، زمانی که فعالیت شیعیان در جامعه افزایش یافته و الجایتو به مذهب شیعه گرویده بود، کتابت و مصور شده است.^۳ از این رو، «تصاویر موجود در این نسخه را می‌توان بازتابی از عقاید خود سلطان در این سال‌ها دانست.»^۴ با این همه، در نگاره غدیرخم، شمایل حضرت علی (ع) از جنبه شکلی و روش بیانی بر مبنای روایت شیعه به تصویر در نیامده است. حضرت علی (ع) با لباسی آبی رنگ دیده می‌شود که پیامبر اسلام (ص) دست مبارک خویش را بر شانه ایشان نهاده است. چهره پیامبر و حضرت به روش واقع‌نمایانه به تصویر در آمده و تنها عنصر نمادین، قرار گرفتن هاله زرد رنگ اطراف سر حضرت علی (ع) است که نمی‌توان آن را نشانه تقدس ایشان دانست؛ زیرا سایر شخصیت‌های حاضر در صحنه نیز دارای هاله زرد رنگ هستند. براساس روایت‌های بیان شده در گفتمان شیعه، حضرت علی (ع) در میان اولیای الهی،

۱. ش ۴، ص ۱۳.

۲. ش ۱۳، ص ۳۷.

3. Okasha, *the Muslim painter and the divine*, P. 45.

۴. آژند، *نگارگری ایرانی*، ص ۱۵۱.

مظهر کمال باطنی و معنوی دانسته می‌شود و با صفات پسندیده متعددی چون زهد، تقوا، عدالت، سخاوت، شرافت، شجاعت و فداکاری شناخته می‌شود. از این روست که در روایات شیعی از پیامبر ﷺ نقل شده که فرمود:

اگر درختان قلم و دریاها مرکب و جنیان حسابگر و آدمیان کاغذ شوند، نمی‌توانند فضایل علی بن ابی‌طالب را بشمارند که فضیلت‌ها و حالات او را از نظر شرف و کمال جز خدای سبحان و رسولش نمی‌داند.^۱

همچنین، در روایتی دیگر پیامبر ﷺ فرمود:

ای علی، خدا را نشناخت جز من و تو، و مرا نشناخت جز خدا و تو و تو را نشناخت مگر خدا و من.^۲

شمایل‌نگاری شخصیتی با این صفات و روایات، صورت بیانی درخور و متناسب چنین صفاتی را می‌طلبد، درحالی‌که از نمایش واقع‌نمایانه چهره حضرت و به تصویر کشیدن شمایل ایشان بدون استفاده از عنصر بصری خاصی مانند شکل، اندازه، نقش و رنگ، چنین صفاتی منتقل نمی‌شود؛ همان‌طور که شاعر به وسیله کلمات و انواع آرایه‌های ادبی مثل تشبیه و استعاره می‌تواند به بیان روایات و صفات و مفاهیم معنوی و قدسی نائل گردد، نگارگر نیز می‌تواند به یاری عناصر بصری مانند خط، شکل، نقش، رنگ و

نشانه‌ها و نمادها، به چنین هدفی دست یابد، اما در این تصویر (۱): غدیر، آثار الباقیه، دوره ایلخانی^۱ نگاره، هیچ عنصر بصری و نمادین و تمهید خاصی که منعکس‌کننده و بیانگر فضایل و کمالات حضرت علی ﷺ باشد، وجود ندارد و شمایل حضرت، تنها بیانگر بُعد جسمانی و خاکی ایشان است.

در واقع، روش واقع‌نمایانه در تصویرسازی شمایل حضرت، جایگاه قدسی و والای ایشان در نزد شیعیان را منعکس نمی‌سازد؛ زیرا حتی اگر قائل باشیم که: روحانیت و معنویت فی‌ذاته مستقل از

۱. دیلمی، ارشاد القلوب، ج ۲، ص ۲.

۲. مجلسی، روضة المتقین، ص ۲۷۳.

صورت است، اما این ابداً بدین معنی نیست که می‌تواند به هر شکل و صورتی بیان و ابلاغ شود.^۱ به بیان دیگر، در این نگاره، شمایل حضرت به روشی مطلوب و مناسب شخصیت ایشان به تصویر درنیامده است. بنابراین، شمایل حضرت علی (ع) در این نگاره، مخاطب را به مدلول حقیقی وجود ایشان؛ یعنی جنبه فرا انسانی و قدسی، ارجاع نمی‌دهد.

از دیگر سو واقعه غدیر اصلی‌ترین رویدادی است که شیعیان برای بیان مشروعیت الهی جانشینی حضرت علی (ع) به آن استناد می‌کنند. بدین شکل که از نظر شیعه، پیامبر اسلام در روز غدیر، علی (ع) را با قدرت، شخصیت و منزلت خود برابر ساخت و به امر خدا، ایشان را به‌عنوان جانشین خود و پیشوای مسلمانان معرفی نمود.^۲ اما در این نگاره، تنها با بازنمایی تاریخی واقعه غدیر مواجهیم و جنبه‌های قدسی این واقعه، مدنظر قرار نگرفته و شمایل حضرت نیز به‌مثابه شخصیتی تاریخی مانند سایر شخصیت‌های اسلام به تصویر درآمده است.

دوره تیموری

- نگاره فتح خیبر

این نگاره متعلق به نسخه کلیات تاریخی حافظ ابرو است که به سفارش شاهرخ، نگارش و مصور

شده است. (تصویر ۲) واقعه خیبر بیانگر شجاعت و دلیری حضرت علی (ع) است. این واقعه نزد شیعیان، جایگاهی مهم و نمادین دارد؛ زیرا شیعیان برای بیان قدرت اعجاز گونه حضرت، همواره به این واقعه اشاره می‌نمایند. با توجه به این مسئله، بایستی چگونگی تصویرسازی شمایل حضرت و روایت مصور شده از واقعه را مورد بررسی قرار داد.

همان‌طور که در نگاره پیداست، شمایل حضرت به روشی واقع‌نمایانه بدون هیچ عنصر نمادین، به تصویر درآمده است، حضرت با یک‌دست در قلعه را از جای کنده و سپر خویش ساخته و با دست دیگر

تصویر (۲): فتح خیبر، کلیات تاریخی، تیموری^۱

۱. بوركهارت، هنر اسلامی، ص ۸.

۱. از دید شیعه در این روز آیه ۶۷ سوره مائده نازل شده است: «ای پیغمبر برسان آنچه از جانب پروردگارت نازل شده است و اگر چنین نکنی پیام او را نرسانده باشی».

شمشیرش را بر سر یکی از دشمنان فرو آورده است. دو سرباز در پایین پای حضرت به هلاکت رسیده و تعدادی دیگر از دشمنان تلاش دارند حضرت را متوقف سازند. نکته قابل تأمل این است که از نظر شکلی نیز هیچ وجه تمایزی میان پیکر حضرت و دشمنان اسلام وجود ندارد که بیانگر تفاوت شخصیت و مقام حضرت نسبت به آنان باشد. اگرچه بلندی دیوار قلعه و سربازانی که از بالا سنگ پرتاب می‌کنند، دشواری کار حضرت و دلیری ایشان را نشان می‌دهد، اما در مجموع، شمایل حضرت، ایشان را به‌عنوان جنگجویی عادی و شجاع معرفی می‌نماید، درحالی‌که بر مبنای روایت‌های گفتمان شیعه، قدرت و شجاعت حضرت علی علیه السلام در ارتباط با قدرت و اراده الهی تعریف می‌شود؛ زیرا «امامان همواره به این نکته تأکید داشته‌اند که عنایت خاص خداوند در همه احوال شامل حال ایشان گردیده و از این نظر بر دیگران برتری دارند.»^۱ از دیگر سو، برخلاف روایت اهل سنت از واقعه خیبر که تنها به شجاعت، دلیری و زور بازوی حضرت اشاره می‌نمایند، شیعیان، بر جنبه‌های فوق انسانی و اعجاز‌گونه عمل علی علیه السلام تأکید می‌نمایند. از این روست که یکی از فقهای شیعه پس از شرح ماجرای خیبر می‌نویسد: «و از مواردی است که خداوند متعال او را به نیرو و قدرت ممتاز گرداند و خرق فرمود و آن را نشانه و معجزه قرار داد.»^۲ با توجه به این نظرگاه و چگونگی شمایل‌سازی حضرت، در این نگاره، روایت مورد نظر گفتمان شیعه پیرامون واقعه خیبر بازنمایی نشده است؛ زیرا نگارگر، برای شمایل حضرت، هیچ نماد و نشانه‌ای که بیانگر توانایی و قدرت فوق انسانی و عمل معجزه گونه ایشان باشد، به کار نبرده است. در واقع، جنبه روایی نگاره بر جنبه‌های نمادین آن غلبه دارد و نشانه‌های خاصی برای شمایل حضرت در نظر گرفته نشده است. در مجموع، تنها روایتی تاریخی از واقعه و عمل حضرت علی علیه السلام، مصور شده است و شمایل حضرت، ایشان را به‌عنوان انسانی دلیر و قهرمانی معمولی، معرفی می‌نماید.

- نگاره پیامبر صلی الله علیه و آله و صحابه

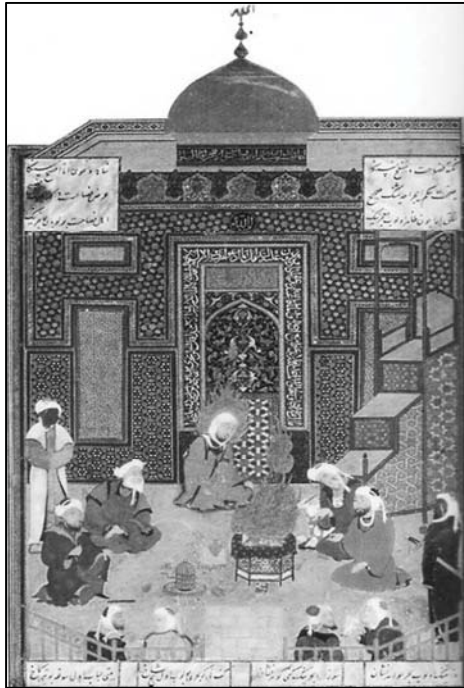
این نگاره، مربوط به نسخه حیرت‌الابرار اثر نوایی است که شالوده آن براساس عقاید شیعی است و به نظر می‌رسد پیامبر صلی الله علیه و آله مشغول تلاوت قرآن است.^۳ شخصی که در سمت راست نشسته، حضرت علی علیه السلام است؛ زیرا پشت سر او قنبر غلام حضرت قرار گرفته است. (تصویر ۳) همان‌گونه که در نگاره پیداست، تنها پیامبر اسلام با شعله‌های آتش دور سر از دیگران متمایز گشته است

۱. محمدجعفری، تشیع در مسیر تاریخ، ص ۲۹.

۲. مفید، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، ص ۲۸۹.

۳. شایسته‌فر، هنر شیعی، ص ۷۰.

و هیچ عنصر بصری و تصویری و تمهید ویژه‌ای در شمایل حضرت علی علیه السلام برای متمایز کردن مقام و موقعیت ایشان نسبت به سایر یاران پیامبر صلی الله علیه و آله به کار گرفته نشده است. شیعیان به

تصویر (۳): پیامبر و یارانش در مسجد، حیرت‌الابرار، میرعلی شیرنوایی، دوره ترکمن

حضرت علی علیه السلام مانند فردی عادی و همانند سایر یاران پیامبر صلی الله علیه و آله نمی‌نگرند، بلکه روایات متعددی نقل می‌کنند که پیامبر صلی الله علیه و آله، ایشان را از نظر علم و فضایل و کمالات، با خود مقایسه می‌نموده که حضرت علی علیه السلام را در جایگاهی بسیار والاتر و بالاتر از سایر یاران پیامبر صلی الله علیه و آله می‌نشاند؛ برای نمونه، پیامبر صلی الله علیه و آله در یک مورد در دفاع از حضرت علی علیه السلام فرمود: «چرا عده‌ای به بدی یاد می‌کنند از کسی که مقام و منزلتش نزد خدا همچون مقام و منزلت من است»^۱.

برخلاف نظرگاه شیعیان، در این نگاره، شمایل حضرت علی علیه السلام به مانند شمایل سایر صحابه به شکلی واقع‌گرایانه به تصویر

درآمده و از جنبه بصری (شکل، رنگ، تزیین)، وجه تمایز بارز و مشخصی با آنها ندارد تا توجه مخاطب را به خود جلب نماید. همچنین، موقعیت فضایی و مکانی حضرت علی علیه السلام در ترکیب‌بندی نگاره، بیانگر جایگاه ویژه اش در میان یاران پیامبر صلی الله علیه و آله نیست؛ بنابراین، در این نگاره نیز شمایل حضرت علی علیه السلام، صرفاً بازتابی از شخصیت تاریخی ایشان است.

دوره ترکمن

– نگاره نبرد حضرت علی علیه السلام با اژدها

این نگاره مربوط به نسخه *خاوران‌نامه* ابن‌حسام است که به تقلید از *شاهنامه* فردوسی، سروده شده است. (تصویر ۴) در این نسخه، حضرت علی علیه السلام به‌عنوان پهلوانی با توانایی‌های خارق‌العاده، معرفی شده است. *خاوران‌نامه* در زمان قراقویونلوهای ترکمن، به نگارش درآمده و

۱. صدوق، *فضائل الشیعه*، ص ۱۹.

مصور شده است. قراقویونلوها، سلسله‌ای شیعی بودند و *خاوران‌نامه* تحت حمایت پیر بوداق پسر جهان‌شاه که در اواخر سده پانزدهم / نهم در شیراز حاکم بود، مصور گشت و احتمالاً مصورسازی این نسخه خطی شیعی، تحت سرپرستی خلیل، پسر اوزون حسن^۱ و توسط همان هنرمندانی که بعد از مرگ پیر بوداق در شیراز باقی ماندند، ادامه یافت.^۲ *خاوران‌نامه*، جنگ‌ها و دلاوری‌های حضرت علی علیه السلام را روایت می‌کند و در کنار حوادث تاریخی، جنگ حضرت با اژدها و دیو و جن نیز دیده می‌شود.

تصویر (ع): نبرد حضرت علی علیه السلام با اژدها، خاوران‌نامه، دوره ترکمن^۳

با توجه به اینکه از نظر شیعیان، حضرت علی علیه السلام دارای شخصیتی عظیم، متعالی و چند بُعدی بوده است، در این نسخه در کنار بُعد حقیقی شخصیت حضرت، بُعد اسطوره‌ای ایشان نیز نشان داده شده و به نظر می‌رسد هدف از بیان داستان‌ها، تحکیم ایمان مردم و برانگیختن حس تحسین شیعیان و دوستداران آل علی علیه السلام بوده است که بنا به پسند عوام در آن روزگار، در کنار حوادث تاریخی، سخن از جنگ با اژدها و دیو نیز به میان آمده است.

اژدها جانوری عظیم‌الجثه است که در بسیاری از داستان‌های عامیانه به‌عنوان مظهر شر، حضور دارد که توسط قهرمانان و پهلوانان نیک، از پای درمی‌آید.^۳

همان‌طور که در نگاره پیداست، حضرت علی علیه السلام به‌عنوان پهلوان بزرگ اسلام، با شمشیر خود علیه پلیدی و شر در حال مبارزه است و آن را نابود می‌کند. نگارگر، شمشیر حضرت را بزرگ‌تر از حد معمول ترسیم کرده تا قدرت حضرت را بیشتر بیان نماید. اگرچه شعله‌های آتش، اطراف سر حضرت قرار گرفته است که نماد تقدس ایشان است، چهره حضرت به روش واقع‌نمایانه به تصویر درآمده است. از این‌رو، شمایل حضرت به‌طور کامل، ساحت معنوی و قدسی ایشان را باز نمی‌نمایاند، بلکه بیشتر وجه پهلوانی و اسطوره‌ای حضرت را منعکس می‌سازد.

۱. رهبر آق قویونلو.

۲. شایسته‌فر، هنر شیعی، ص ۸۷.

۳. یاحقی، فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها، ص ۱۰۵.

- نگاره فتح خیبر

در این نگاره، حضرت با پوششی معمولی و بدون شمشیر و زره جنگی ترسیم شده که نمادی از رشادت و بی‌باکی اوست. (تصویر ۵) حضرت با یک‌دست، در قلعه را از جای کنده و در دست گرفته است. نگارگر برای نشان دادن قدرت و توانایی جسمانی و زور بازوی حضرت، شمایل ایشان را فربه‌تر از دیگران ترسیم نموده است. در بخشی از نگاره، بام قلعه در خارج از کادر اصلی قرار داده شده که نشان از نفوذناپذیری قلعه است و اهمیت مبارزه قهرمانانه و پهلوانانه حضرت علی علیه السلام را بیشتر نشان می‌دهد. با این همه، در این نگاره نیز، چهره علی علیه السلام به تصویر درآمده و تنها نماد مذهبی و نشان قداست و روحانیت حضرت، شعله‌های آتش دور سر ایشان است؛ بنابراین، بُعد معنوی و باطنی حضرت به‌طور کامل در شمایل ایشان، تجسم عینی نیافته و بیشتر بر قدرت و توانایی پهلوانانه و قهرمانانه ایشان، به مانند انسانی شجاع و اسطوره‌ای، تأکید شده است و مسئله اصلی در این است که قدرت، شجاعت و روحیه پهلوانی حضرت، پیوند خورده با نیرویی الهی و آسمانی که در گفتمان شیعه بر آن تأکید می‌شود، به تصویر درنیامده است؛ بنابراین، در این نگاره نیز تمهید بصری و نمادگرایی خاصی که نشانگر شخصیت فوق بشری و مقدس گونه حضرت علی علیه السلام باشد، وجود ندارد.

به هر حال، در نگاره‌های نسخه خاوران‌نامه، یکی از ابعاد شخصیتی حضرت؛ یعنی مبارزه با پلیدی و بدی نشان داده شده است، اما نکته مهم روش تصویرسازی و شمایل‌پردازی حضرت است که به‌طور کامل، مناسب و متناسب با تلقی و دیدگاهی که در گفتمان تشیع پیرامون حضرت بیان می‌شود، نیست.

در مجموع، بر مبنای گفتمان شیعه، شخصیت‌های مقدس شیعه، برگزیدگان خاص خداوند هستند که اگر چهره و شمایل ایشان بدون واسطه‌ای نمادین به تصویر درآید، حالت محسوس، کمی و زمینی به خود می‌گیرد و از مدلول حقیقی شخصیتشان که همان کمال باطنی و معنوی است، به دور می‌ماند. شاید بتوان

تصویر (۵): خاوران‌نامه، فتح خیبر، دوره ترکمن
یکی از دلایل حرمت گذاشتن تصویرسازی چهره اولیا و ائمه شیعی را بر همین مبنا دانست. همچنین

در اسلام، انسان جانشین خداوند بر روی زمین شناخته می‌شود^۱ و براساس گفتمان شیعه، امانت الهی که خداوند به انسان بخشیده، در انبیای الهی و امامان شیعه به فعلیت و کمال رسیده است. از این رو، تصویر واقع‌نمایانه از ایشان نمی‌تواند این مسئله را نشان دهد و به جای متذکر نمودن مخاطب نسبت به بُعد معنوی وجود ایشان، تنها بُعد جسمانی و مادی آنها را نشان می‌دهد؛ درحالی‌که در بینش اسلامی به خصوص عرفانی و شیعی، اساساً نباید انسان را به حدود جسمانی‌اش فروکاست؛ زیرا این فرو کاستگی و تقلیل، به معنای نادیده گرفتن جنبه متعالی و خدایی انسان است.^۲ این حکم در مورد بازنمایی شمایل شخصیت‌های مقدس شیعه که اصلی‌ترین و ممتازترین وجه وجودی ایشان، کمال باطنی و معنوی و ارتباط با ساحت قدسی است، اهمیتی دوچندان می‌یابد که در این نگاره‌ها به هیچ وجه مورد توجه قرار نگرفته و به بیان تصویری در نیامده است. این مسئله در نگاره‌های دوره صفوی مورد توجه قرار گرفته است.

دوره صفوی

- نگاره فتح خیبر

تصویر (۶): فتح خیبر، فالنامه، دوره صفوی^۱

این نگاره مربوط به نسخه فالنامه تهماسبی است که در دوره اوج گرایش‌های مذهبی و شیعی نزد شاه تهماسب تولید شده است. (تصویر ۶) نگارگر، شمایل حضرت را با روئید چهره و شعله‌های آتش دور سر به تصویر درآورده است. از این طریق، جنبه تقدس شخصیت حضرت، نشان داده شده است. با این حال، مهم‌ترین عنصر تصویری در رابطه با شمایل حضرت، وجود فرشته‌ای است که حضرت، پاهای خویش را بر روی دستان او قرار داده است. با این نشانه تصویری، نگارگر به روشی نمادین، بر قدرت اعجاز‌گونه و تکیه حضرت بر نیرویی فرازمینی و آسمانی تأکید

۱. بقره (۲): ۳۰.

۲. حکمت، حکمت و هنر در عرفان ابن‌عربی، ص ۲۲۶.

نموده است. همان طور که از خود حضرت نقل شده که فرمود: «به خدا سوگند در قلعه خیبر را نه به نیروی جسمانی، بلکه با نیروی رحمانی و الهی از جای کندم.»^۱ به هر حال، هر مخاطبی در مواجهه با این نگاره، به شخصیت معنوی و مقدس حضرت و خارق العاده بودن عمل او پی می‌برد. جلوه مهم تصویری دیگری که در رابطه با شمایل حضرت علی علیه السلام جلب توجه می‌کند، تصویرسازی یکسان و یک شکل شمایل حضرت علی علیه السلام و پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم است. نگارگر، شمایل هر دو بزرگوار را با شعله‌های آتش یک اندازه، روبند چهره و عمامه یک شکل، لباس با نقش و رنگ یکسان و حتی پیکر یک اندازه به تصویر درآورده است. با این تمهیدات، نگارگر توانسته مقام و منزلت یکسان حضرت علی علیه السلام و پیامبر اسلام را به تصویر درآورد؛ همان طور که شیعیان از پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم نقل می‌کنند که فرمود: «علی برای من به منزله هارون است برای موسی، جز اینکه پس از من پیغمبری نخواهد بود».^۲

تصویر (۷): علی علیه السلام بر روی شانه‌های پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم، بت‌ها را می‌شکنند، روضه الصفا، دوره صفوی^۱

تصویر (۸): غدیر خم، روضه الصفا، دوره صفوی^۱

۱. رسولی محلاتی، زندگانی امیرالمؤمنین علیه السلام، ص ۱۵۲.

۲. صدوق، خصال، ص ۳۸.

به هر حال برخلاف دوره‌های پیشین، در نگاره‌های دوره صفوی، شمایل حضرت براساس نظر و دیدگاه شیعیان، به تصویر درمی‌آید و روایت‌های شیعی پیرامون زندگی، مقام و شخصیت ایشان مورد توجه قرار می‌گیرد. تفاوت شمایل‌نگاری حضرت در نگاره‌های این دوره با نگاره‌های دوره‌های قبل کاملاً آشکار است. (تصاویر ۷ و ۸)

اگر آثار هنری را محصول گزینش‌های انسانی بدانیم که براساس دیدگاه‌های موجود در هر دوره تولید شده‌اند، از این نظر، تنوع شمایل‌نگاری حضرت علی علیه السلام در نسخه نگاره‌های دوره‌های مختلف را می‌توان ناشی از تفاوت نگرش‌ها و تلقی‌ها پیرامون زندگی و شخصیت حضرت دانست. حضرت علی علیه السلام به‌عنوان شخصیتی عظیم، متعالی و با ابعاد گوناگون، شناخته می‌شود. بر این اساس، نگارگران در اعصار گوناگون، به تصویرسازی شمایل حضرت، مبادرت ورزیده‌اند و بنا به شرایط مذهبی، سیاسی و اجتماعی هر دوره، یکی از ویژگی‌های شخصیتی حضرت را به تصویر درآورده‌اند. اگرچه در دوره‌های ایلخانی، تیموری و ترکمن، تعدادی از مردم پیرو مذهب شیعه بودند و فقها و وزیران شیعی نیز در دستگاه‌های حکومتی حضور داشتند و اکثر حاکمان به دلایل سیاسی، با شیعیان با تساهل و تسامح رفتار می‌کردند و حتی برخی از آنان مانند تیمور و شاهرخ سعی می‌کرد خود را به‌عنوان دوستدار حضرت علی علیه السلام معرفی نمایند،^۱ مذهب رسمی کشور، تسنن بود و اکثریت مردم ایران پیرو این مذهب بودند. از این‌رو، در تصویرسازی شمایل حضرت علی علیه السلام، باورها و روایت‌های خاص مذهب شیعه پیرامون ویژگی‌های شخصیتی حضرت، کمتر مدنظر نگارگران قرار گرفته است و شمایل حضرت براساس روایت‌های تاریخی، قهرمانی، پهلوانی - اسطوره‌ای، به تصویر درآمده است.

با ظهور صفویان، فصل جدیدی در تاریخ ایران گشوده شد و مؤلفه‌های جدیدی در جامعه ایران پدید آمد که رسمیت بخشیدن به تشیع در صدر این مؤلفه‌ها بود. «تقریباً همه پژوهش‌های صفویه‌شناسی به این نکته اشاره دارند که صفویان رفته‌رفته از حالت آیین صوفیانه به جریان فقه‌آهنگی - شریعتی اثنی‌عشری گرایش پیدا کردند.»^۲ این گرایش در طول فرمانروایی صفویان یکسان نبود، اما در روزگار صفوی، مذهب تشیع چنان در بافت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران درآمیخت که تمامی مظاهر فرهنگی و هنری جامعه ایران در آن دوران را تحت تأثیر خود قرار داد. بنابراین، به تبع غلبه گفتمان شیعه در جامعه، در شمایل‌نگاری حضرت علی علیه السلام نیز تحول اساسی رخ می‌دهد و با نمونه‌های دوره‌های قبل، تفاوت بارز و آشکاری پیدا می‌کند. بدین شکل که در این دوره، شمایل حضرت

۱. معروف الحسینی، تصوف و تشیع، ص ۱۶۲.

۲. صفت گل، ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی، ص ۱۲.

براساس باورها و روایت‌های شیعی به تصویر درمی‌آید؛ به طوری که بازنمایی ساحت قدسی و معنوی حضرت و تأکید بر مقام و منزلت والای ایشان مورد توجه قرار می‌گیرد و بدین منظور نگارگران در شمایل‌نگاری حضرت، به روشی نمادین متوسل می‌شوند و از نمایش چهره حضرت و تصویرسازی شمایل ایشان به روش واقع‌نمایانه اجتناب می‌ورزند.

نتیجه

در این مقاله، به هدف بررسی شمایل‌نگاری حضرت علی علیه السلام در نگارگری ایران براساس روایت، تعدادی از نگاره‌های شاخص از دوره ایلخانی تا صفوی، از نظر شکلی، محتوایی و روش بصری، تجزیه و تحلیل شد. حضرت علی علیه السلام به عنوان مهم‌ترین شخصیت اسلام به خصوص شیعه، با ویژگی‌ها، ابعاد و سجایای گوناگون، شناخته می‌شود و روایت‌های متعددی پیرامون زندگی ایشان وجود دارد، اما با توجه به شرایط مذهبی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی حاکم در هر دوره، شمایل ایشان در نسخه نگاره‌های دوره‌های متعدد، بر مبنای یکی از ابعاد شخصیتی ایشان، به تصویر درآمده است. بدین شکل که در دوره‌های ایلخانی، تیموری و ترکمن، شمایل حضرت براساس روایت‌های تاریخی، قهرمانی، پهلوانی - اسطوره‌ای، مصور شده است، اما با رسمیت یافتن مذهب شیعه اثنی‌عشری در عصر صفوی، شاهد رواج بازنمایی شمایل حضرت بر مبنای روایت‌های شیعی هستیم. به همین دلیل، نگارگران برای بازنمایی ساحت قدسی و معنوی حضرت، از روش واقع‌نمایانه در تصویرسازی چهره حضرت، اجتناب می‌نمایند و به روشی نمادین متوسل می‌شوند. در این دوره، روایت‌های شیعی پیرامون شخصیت، زندگی و اعمال حضرت مورد توجه و تأکید نگارگران قرار می‌گیرد و از این رو، در شمایل‌نگاری حضرت، نشانه‌ها، نمادها و تمهیدات ویژه‌ای به کار گرفته می‌شود. از آنجا که آثار هنری هر دوره‌ای، بازتابی از نگرش‌ها و طرز تلقی‌های رایج در آن دوره است، ظهور شمایل‌نگاری شیعی حضرت علی علیه السلام در دوره صفوی را بایستی مرتبط با غلبه گفتمان شیعه در این دوره و اقتدار سیاسی، مذهبی، اجتماعی و فرهنگی این گفتمان دانست.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. آژند، یعقوب، نگارگری ایرانی (پژوهشی در تاریخ نقاشی و نگارگری ایران)، تهران، سمت، ۱۳۸۹.
۳. آیت‌اللهی، حبیب‌الله و علی‌اصغر شیرازی، «شمایل‌سازی و شمایل‌آفرینی»، فصلنامه نگره، ۱۳۸۶، ش ۴، ص ۲۸ - ۱۳.

۴. افشاری، مرتضی؛ آیت‌اللهی، حبیب‌الله و محمدعلی رجیبی، «بررسی روند نمادگرایی شمایل‌ها در نگارگری اسلامی از منظر نشانه‌شناسی»، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۹، ش ۱۳، ص ۵۴-۳۷.
۵. انوری، سعید، مقدمه *خاوران‌نامه*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۱.
۶. بورکهارت، تیتوس، *هنر اسلامی*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، سروش، ۱۳۶۹.
۷. حکمت، نصرالله، *حکمت و هنر در عرفان ابن عربی*، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۴.
۸. دیلمی، حسن بن محمد، *ارشاد القلوب*، ترجمه عبدالحسین رضایی، تهران، اسلامیه، ۱۳۷۷.
۹. رسولی محلاتی، سید هاشم، *زندگانی امیرالمؤمنین (علیه السلام)*، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۵.
۱۰. شایسته‌فر، مهناز، *هنر شیعی*، تهران، مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۴.
۱۱. صدوق، ابن بابویه، *خصال*، ترجمه محمدباقر کمره‌ای، تهران، کتابچی، ۱۳۹۰.
۱۲. _____، *فضائل الشیعه*، ترجمه امیر توحیدی، تهران، نشر زواره، ۱۳۷۹.
۱۳. صفت‌گل، منصور، *ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی*، تهران، خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۸۱.
۱۴. مجلسی، محمدتقی، *روضه المتقین*، ج ۳، تهران، نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۹.
۱۵. محمدجعفری، سید حسین، *تشیع در مسیر تاریخ*، ترجمه سید تقی آیت‌اللهی، تهران، نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۹.
۱۶. معروف الحسینی، هاشم، *تصوف و تشیع*، ترجمه محمدصادق عارف، مشهد، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۳۶۹.
۱۷. مفید، ارشاد، *سیره ائمه اطهار*، ترجمه سید حسن موسوی مجاب، تهران، نشر سرور، ۱۳۸۸.
۱۸. یاحقی، محمدجعفر، *فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی*، تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۸۶.
۱۹. یورگنسن، ماریان و لوئیز فیلیس، *نظریه و روش در تحلیل گفتمان*، ترجمه هادی جلیلی، تهران، نشر نی، ۱۳۹۳.
20. Okasha, Sarvant, *the Muslim painter and the divine*, London, park lane, 1981.
21. Renard, John, *Islam and heroic image: themes in literature and visual arts*. Mercer university press, 1999.

منابع تصویری

22. Farhad, Massumeh, *Falname, The book of omen*, London, Thames&Hudson, 2010.
23. Hillenbrand, Robert, *Persian painting from the mongols to the Qajars (Pembroke Persian papers)*, London&New York, I.B.Tauris, 2000.